

Boeren en wevers

Overzicht van het archeologisch onderzoek in de Groene Long

J. Hendriks en F. van Nuenen*

Sedert 1971 vindt incidenteel archeologisch onderzoek plaats in de Groene Long. De restauratie van de Hasseltse kapel vormde een eerste aanzet hiertoe. Diverse instanties hebben zich met dat onderzoek beziggehouden, waaronder de heemkundekring "Tilborch", de afdeling archeologie van de gemeente Tilburg en de afdeling Midden-Brabant van de Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN). De kijkjes in de bodem werden niet gestuurd vanuit een gerichte vraagstelling met betrekking tot het historisch verleden van dit gebied. Het waren steeds noodopgravingen onder het motto "redden wat te redden valt". Desalniettemin hebben de vele waarnemingen een tip van de sluier opgelicht. Toekomstig onderzoek kan hierbij aansluiten vanuit een weloverwogen doelstelling, gericht op de ontginningsgeschiedenis van de Groene Long in het algemeen, en de bewoningsgeschiedenis van met name de centra Hasselt en Bokhamer/Herstal in het bijzonder.

Archeologische vindplaatsen

Op tien plaatsen heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden of werden waarnemingen gedaan. Deze lokaties zijn aangegeven op afbeelding 1. Van noord naar zuid betreft het:

1. Archeologisch onderzoek bij de restauratie van de Hasseltse kapel in 1971, uitgevoerd door P.F. Drijvers.¹⁾
2. Archeologische waarnemingen in een sleuf ten behoeve van de aanleg van de stadsverwarming aan de noordwestzijde van de Hasseltrotonde, uitgevoerd in 1982 door F. Tempelaars, archeologisch medewerker van het gemeentearchief Tilburg.²⁾
3. Terzelfder tijd werden waarnemingen door F. Tempelaars verricht bij een sleuf aan de Rueckertbaan tegenover de Mercuriusstraat.³⁾
4. In de zomer van 1976 werd door de heemkundekring "Tilborch" een onderzoek verricht op het terrein van de Klinkert.⁴⁾
5. In dezelfde periode werden waarnemingen gedaan door de heemkundekring in de hoek van de Reitse Hoevenstraat en de Lage Witsiebaan.⁵⁾
6. Door de afdeling archeologie van de gemeente Tilburg werd in het najaar van 1981 een uitgebreid archeologisch onderzoek gedaan ter plaatse van de latere LTS Westhoeve.⁶⁾
7. Bij de restauratie van de Oliemeulen in 1977 werden enkele archeologische waarnemingen gedaan.⁷⁾
8. In het najaar van 1986 werd door de AWN-afdeling Midden-Brabant een archeo-

logisch onderzoek verricht tijdens de restauratie van het pand Bokhamerstraat 13.⁸⁾

9. In het voorjaar van 1979 verrichtte de afdeling archeologie enkele waarnemingen tijdens de restauratie van het pand Bokhamerstraat 33.⁹⁾

10. In januari 1986 werd de vondst van een stenen waterput gemeld tijdens de restauratie van het pand Bokhamerstraat 49. De vondst werd onderzocht en geregistreerd door F. Tempelaars.¹⁰⁾

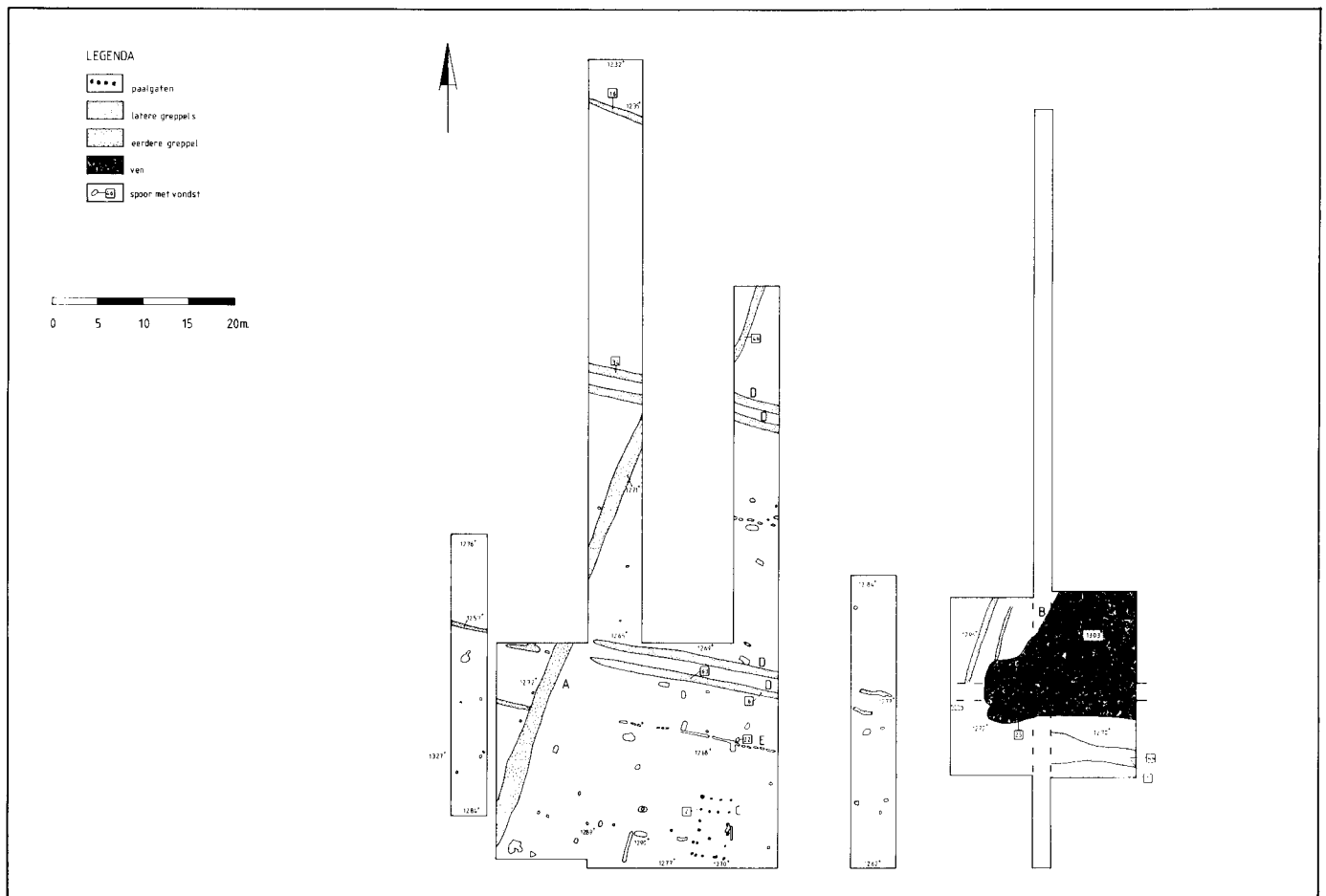
Hasseltplein

De oudste vondsten die in het noordelijk gedeelte van de Groene Long zijn gedaan, dateren uit de 11e en 12e eeuw. Het betreft losse vondsten ten zuiden en zuidwesten van het huidige Hasseltplein. Ter plaatse van de Klinkert (vindplaats 4) werden enkele fragmenten 12e eeuwse Andenne-aardewerk aangetroffen, en in de sleuf ten behoeve van de stadsverwarming langs de Rueckertbaan enige scherven van een inheemse kogelpot, die in de 11e-12e eeuw werden gedateerd (vindplaats 3). Het gaat hier om losse vondsten die niet in associatie met enige grondsporen gevonden zijn.

Uit de daaropvolgende late middeleeuwen (13e-15e eeuw) zijn naast enkele losse vondsten ook door middel van archeologisch onderzoek gegevens bekend.

*) Bestuursleden Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland afd. Midden-Brabant.

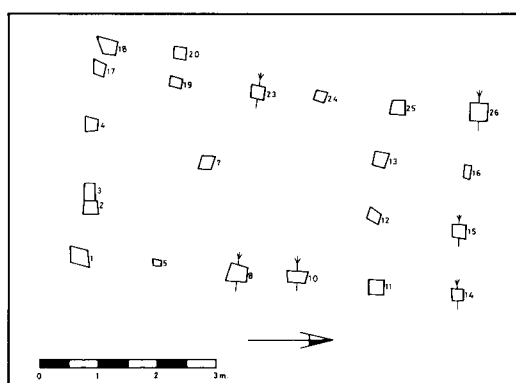
Afb. 2 Plattegrond met de grondsporen, gevonden bij de opgraving van de LTS "Westhoeve" in 1981 (Collectie Gemeentearchief Tilburg, afd. archeologie).

terechtgekomen zijn en maakt daarmee een datering van het gebouwtje in de 14e-15e eeuw waarschijnlijk.¹³ Ten slotte werd nog een greppelsysteem (D) blootgelegd bestaande uit twee dubbele greppels en een enkele. Deze greppels waren haaks op greppel A georiënteerd. Eén van de greppels van dit systeem oversneet greppel A en moet dus jonger zijn. Gezien de vulling moet greppel A reeds voor de aanleg van de akker zijn dichtgeraakt, terwijl greppelsysteem D tijdens of na de aanleg van de akker is gedempt. De vondsten uit dit greppelsysteem bestaan voornamelijk uit scherven van rood en grijs aardewerk (14e en 16e eeuw), maar ook een fragment van een geglazuurd steengoed spinklosje behoort ertoe.¹⁴

Nogmaals het Hasseltplein

Bij de restauratie van de Hasseltse kapel (vp 1) in 1971 werd ook grondonderzoek verricht. Daarbij werd de fundering, bestaande uit misbakken veldovenstenen, van een eenschepige voorganger met klokkentoren blootgelegd.¹⁵ Het gebruikte baksteenformaat was 23x11x5 cm; een datering, mede op bouwhistorische gronden, van deze fundering in de 15e eeuw wordt ondersteund doordat bij de bouw van het kasteel van Tilburg bakstenen met hetzelfde formaat werden gebruikt.¹⁶ Bij verder grondonderzoek werd tevens een oude vloer gevonden van vloertegels met het formaat 16x16x2,5 cm (rood) en 11x11x2 cm (blauw), die in een ten opzichte van elkaar verspringend patroon waren gelegd. Deze vloertegels bevonden zich 40 cm beneden de bestaande vloer en boven een nog oudere aangestampte lemen vloer. De ongestoorde ondergrond bevond zich op 90 cm diepte.¹⁷ Deze tegelvloer dateert waarschijnlijk uit de 16e eeuw. Uit latere eeuwen zijn voornamelijk losse vondsten bekend. Meestal betreft het scherven van postmiddeleeuws rood aardewerk en steengoed. Blijven we nog even in het noorden van de Groene Long. In de sleuf van de stadsverwarming (vp 3) werden een twintigtal rand-, wand- en bodemfragmen-

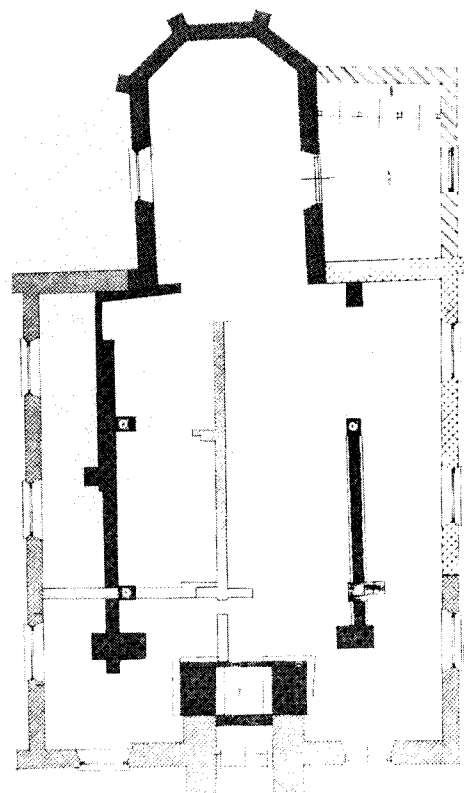
Afb. 3 Plattegrond van de paalgaten van gebouw C, opgraving LTS "Westhoeve", 1981 (Collectie Gemeentearchief Tilburg, afd. archeologie).

Afb. 4 Plattegrond van de achtereenvolgende bouwfasen van de Hasselste kapel. De gradatie van de arcering geeft de ontwikkeling aan (Uit: Eeuwen en uren, blz. 102).

ten van rood aardewerk en een wandfragment Raerener steengoed met reliëfversiering (een trommelaar) gevonden. Ter plaatse van de Klinkert (vp 4) werd soortgelijk materiaal aangetroffen. Ook bij de opgraving van de LTS (vp 6) werd in sommige grondsporen (o.a. kuilen) rood aardewerk gevonden. Tot de vondsten behoort o.a. een randfragment van een Nederrijnse schotel uit de tweede helft van de 18e eeuw.¹⁸⁾ Nabij de Hasseltrotonde (vp 2) kwamen een vijftigtal fragmenten rood aardewerk te voorschijn, waartoe o.a. behoorden een fragment van een worstoor, enkele fragmenten van een schotel met slibversiering, alsmede steengoed uit Raeren en het Westervald. Een knikker met een diameter van 45 mm, vervaardigd van geglazuurd steengoed, mag niet onvermeld blijven. Een aantal (rode en gele) bakstenen met het formaat 17x8,5x4 cm, waarschijnlijk behorend tot een waterput, werd eveneens in de sleuf aangetroffen.

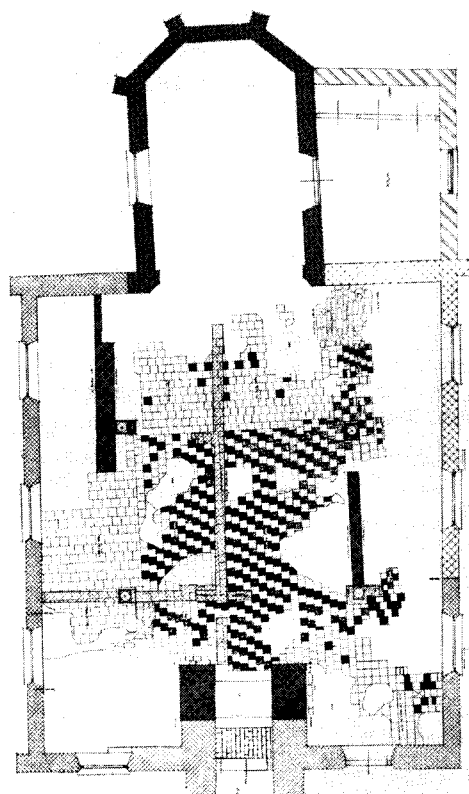
Ten slotte kan nog vermeld worden dat er bij de restauratie van de Oliemeulen (vp 7) onder de vloer van een van de kamers de fundering van de helft van de oliemolen werd gevonden. Deze fundering was nog 3 à 4 steenlagen hoog, bestaande uit bakstenen met het formaat 21x11x15 cm, en was half-rond gemetseld. Bovenop deze steenlagen werd mortel aangetroffen waarop waarschijnlijk de molensteen heeft gelegen. In het opgaande muurwerk werden resten waargenomen van de aandrijfassen van de

molen. Wegens gebrek aan tijd en mankracht kon een en ander niet nader worden onderzocht. Een datering van het geheel in de 17e eeuw is het meest waarschijnlijk.

Bokhamer

Ten zuiden van de Dr. Ahausstraat komen we in het oude gebied dat vroeger werd aangeduid als de Bokhamer. Tegenwoordig is als een pars pro toto van dat terrein alleen de merkwaardige bebouwing ten zuiden van de Wandelboslaan blijven bestaan onder die naam. De bebouwing is hier niet zo intensief als aan de andere zijde van de Ringbaan-West, die vroeger ook deel uitmaakte van de Bokhamer. Een waardevol geheel is nog bewaard. De kern van het oude gehucht Herstal ligt hierbinnen. Door de eeuwenlange open structuur is de oude Bokhamer hier goed geconserveerd en vormt hij daarmee voer voor archeologen. In deze randzone tussen wonen en akkeren en de woeste gronden van de "gemeynt" kan archeologisch onderzoek veel leren over de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis. In 1979 waren er plannen in deze richting in het kader van de reconstructie van de Groene Long. De nog kersverse gemeentelijk archeoloog wilde gaarne een onderzoek ter plaatse van de voormalige wolspoel, vanwege het belang van het site zelf, alsmede om de vondsten te kunnen vergelijken met die van het kasteelterrein, dat even verder naar het noordoosten ligt. Het onderzoek is niet doorgegaan.

Afb. 5 Tekening van het oude vloerpatroon en de funderingen van de Hasselste kapel (Uit: Eeuwen en uren, blz. 108).

Afb. 6 Bokhamerstraat 33
voor de restauratie.

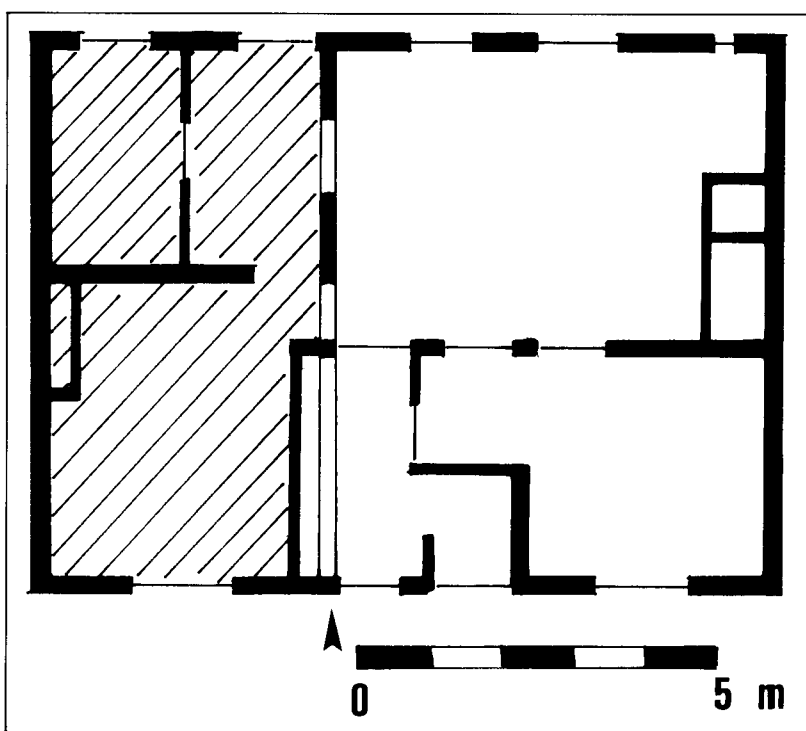
Desondanks kon door incidenteel onderzoek een tip van de sluier worden opgelicht. Dat is mede te danken aan personen en instanties die het belang inzagen van enige documentatie van ter vernietiging prijs te geven bodemarchief.

De jongste vondst betrof een 19e- of 20e-eeuwse waterput van losgestapelde ijsselsteentjes van 16x8 cm. Deze 4 m diepe put (vp 10) in de tuin van Bokhamerstraat 49 kon niet geheel worden onderzocht vanwege een te hoge waterstand. Dateerbaar materiaal leverde deze waarneming niet op.

Afb. 7 Plattegrond van het
pand Bokhamerstraat 33.
Het gearceerde gedeelte is
een recente aanbouw
(tekening Johan
Hendriks).

Bouwhistorisch onderzoek

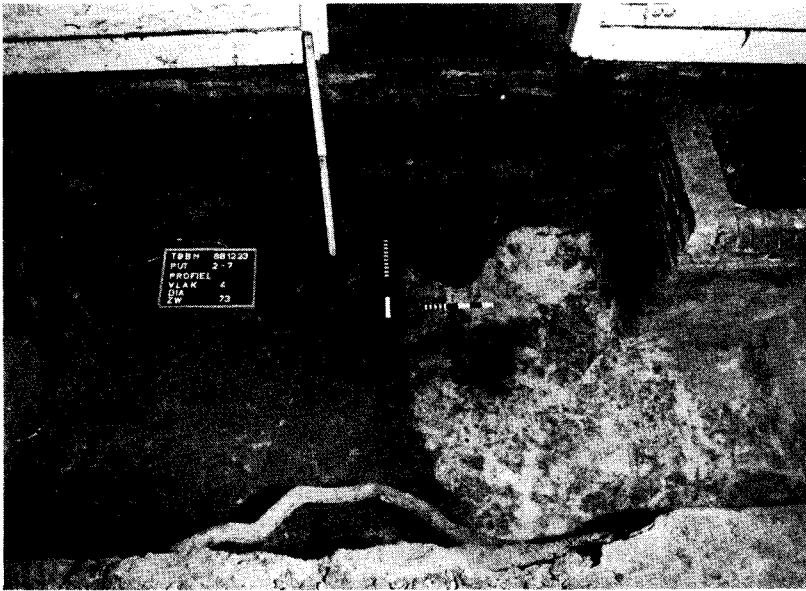
Een paar huizen verder staat het rijksmonument Bokhamerstraat 33. Het staat er nog. Nog in het Monumentenjaar 1975 dreigde

ontruiming en verkrotting.¹⁹⁾ Het mocht blijven staan, zij het lang in verwaarloosde staat. Pas in januari 1979 werd bekend dat het zou worden gerestaureerd. Twee maanden later was het zover, maar het zag ernaar uit dat er eerder sprake was van een ongelukkige nieuwbouw, omdat de muren stuk voor stuk geheel werden vervangen door nieuwe muren en stenen.²⁰⁾ Een archeologische onderzoek was geboden. Zo'n 18e-eeuws wevershuis, waarover in het Tilburgse weinig bekend is, moest worden vastgelegd voor het te laat was. Onderzoek tijdens de restauratie moest oude gegevens vastleggen als muuropeningen, huisindelingen, houten vloer- en kapconstructies, maten van deuren, ramen, stenen en tegels, etc. Niet alles kon worden vastgelegd. De voorgevel was al gesloopt voordat Stoeperker een begin had kunnen maken. De kap volgde spoedig. Uiteindelijk leverde het onderzoek toch nog enkele van belang zijnde gegevens op. De, waarschijnlijk jongere, westmuur van het pand was gebouwd op een circa 80 cm dik esdek. Vele binnenmuren waren opgebouwd uit in de zon gedroogde lemen stenen. Een huidige binnenmuur vertoonde bouwnaden op de plaatsen waar zij op andere muren stootte. Op grond hiervan werd aangenomen dat het een oudere buitenmuur betrof, naar alle waarschijnlijkheid de oorspronkelijke westmuur. De woning is derhalve een keer sterk vergroot. Wanneer dat plaatsvond, kon niet meer worden vastgesteld. We mogen dan ook niet verwachten dat de oorspronkelijke 18e-eeuwse indeling bewaard is gebleven. Dat werd bevestigd door het AWN-onderzoek in Bokhamerstraat 13 (vp 8). Ook hier werd duidelijk vastgesteld dat de indeling regelmatig was gewijzigd.²¹⁾ Er was eveneens sprake van uitbouw of vergroting, waarschijnlijk uit de 19e eeuw.

Kortom, een inventarisatie van de huidige panden met hun huidige interieur, bedoeld om als zodanig meer te weten te komen over 18e-eeuwse wevershuizen lijkt een hachelijke zaak die het gevaar van allerlei vormen van misinterpretaties kan inhouden. Slechts een interdisciplinair bouwkundig en archeologisch onderzoek is in staat het gewenste in kaart te brengen. Zonder een vorig artikel te herhalen²²⁾ kan samenvattend toch het volgende beeld worden gegeven:

Ter plaatse van het huidige vroeg-negentiende-eeuwse pand, waarvan de indeling telkens weer werd gewijzigd, hebben achtereenvolgens een houten woning, een woning van vlechtwerkwallen aangesmeerd met leem, en een gebintbouw gestaan, voorafgaande aan het huidige pand, dat circa 150 cm verder naar het oosten werd gebouwd

Afb. 8 Het vlak van werkput 2/7 waarin de laatmiddeleeuwse greppel en de paalgaten zich duidelijk aftekenen (foto AWN).

dan haar voorgangers. De eerste, houten, woning werd waarschijnlijk aan het einde van de 17e eeuw opgetrokken. Vanaf die tijd is er sprake van bewoningscontinuïteit. In tegenstelling tot het gevondene bij nr. 33 bleek nr. 13 niet op een esdek te zijn gebouwd maar aan de rand van een heideveld. De eerste ontginningsactiviteiten dateren uit de late middeleeuwen. De vondst van 14e-15e-eeuws grijs-aardewerkfragmenten in ontginningsgreppels wijst hierop.

Langs een van die sloten heeft mogelijk een gebouwtje gestaan. Hierop duiden tenminste twee paalgaten die onder de vloer van de woonkamer van nr. 13 te voorschijn kwamen. Tussen de 15e en het eind van de 17e eeuw heeft hier geen bewoning plaats gehad. Schervenmateriaal uit de 16e en 17e eeuw ontbreekt nagenoeg geheel. De oudste goed dateerbare vondsten uit de jongste bewoningsfase vormen enkele mooi versierde pijpekopjes uit ca. 1750. Ook het gevonden baksteenmateriaal is 18e- en 19e-eeuws.

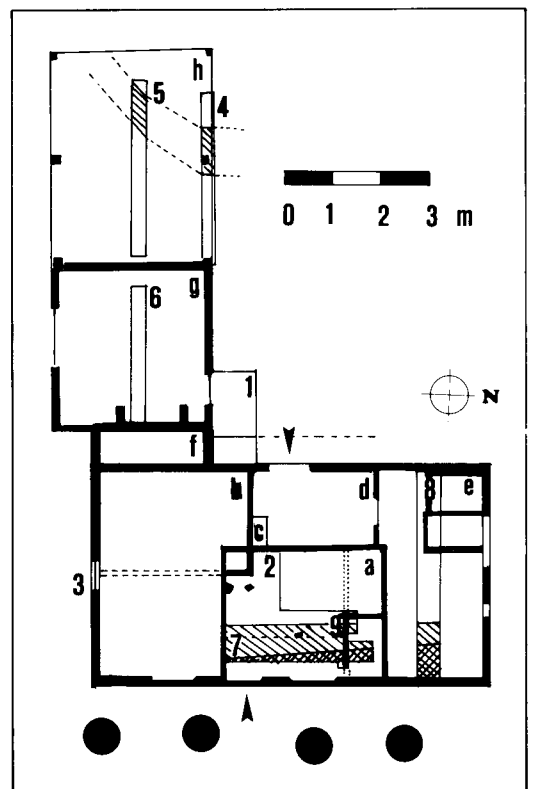
Interpretatie van de sporen

De resultaten van de archeologische onderzoeken en waarnemingen kunnen tweeledig worden geïnterpreteerd. Enerzijds als aanwijzingen voor bewoning, anderzijds als relict van de ontginningsgeschiedenis. Er is een duidelijk verschil tussen de Hasselt in het noorden en de Bokhamer in het zuiden. De oudste aanwijzingen voor bewoning betreffen overwegend losse vondsten en concentreren zich in het noorden.

Huisplattegronden ontbreken. De spaarzame 11e-12e-eeuwse vondsten concentreren zich aan de zuidelijke rand van het Hasseltplein. Ook de resten van 13e-14e-eeuwse bewoning zijn schaars. In latere eeuwen (16e-17e eeuw) neemt de bewoning met name in

de richting van de Hasseltstraat toe; langs de Reitse Hoevenstraat heeft in deze jaren slechts incidenteel bewoning plaatsgevonden. Wat betreft de ontginningsgeschiedenis heeft de opgraving van de LTS enkele interessante gegevens opgeleverd. Duidelijk is dat in de 13e eeuw ten zuiden van het Hasseltplein een heideveld lag dat zich ver naar het zuiden uitstrekte. Immers ook in het Bokhamergebied moet toentertijd sprake van heidevelden geweest zijn. Door dit heideveld was een greppel gegraven, parallel aan de voorganger van de Reitse Hoevenstraat. Deze greppel raakte in de loop van de 14e eeuw dicht. Daarna heeft men haaks hierop een greppelsysteem aangelegd, waardoor een rechthoekige percelering ontstond. In de 14e-15e eeuw heeft op een van deze percelen een veldschuurtje gestaan. In dit greppelsysteem werd een waterrijke laagte in het terrein opgenomen, zodat dit ven ontwaterd kon worden. Rond 1500 is deze laagte opgevuld, waarna het heideveld met behulp van plaggenbemesting voor akkerbouw geschikt werd gemaakt. Tijdens het beakkeren is het greppelsysteem, maar ook het schuurtje, verdwenen. Op historische gronden is het mogelijk deze ontginning toe te schrijven aan de abdij van Tongerlo.²³⁾

In het zuiden kwamen soortgelijke toestanden voor. Het westen van Tilburg is lang een vochtig heidegebied geweest met daarin plassen als Huibeven, Langven, Kolkven, de Blaak. Ook kleinere depressies kwamen in dit golvende gebied voor. Onder aan de Bokhamerstraat lag zo'n natuurlijke depres-

Afb. 9 Plattegrond van het pand Bokhamerstraat 13 ten tijde van het onderzoek. In letters is de indeling van het pand, en in cijfers is de ligging van de werkputten aangegeven. In de werkputten zijn de grondsporen (greppels, muurresten en paalgaten) aangegeven (tekening AWN).

sie, vergelijkbaar met het ven aan de Hasselt. Deze depressie is later in gebruik geweest als wolspoel. Aan het einde van de middeleeuwen werd een begin gemaakt met de ontginning van dit gebied. Een groot akkercomplex ontstond in de Schijf tussen Hoeven-Veldhoven, Kerk, Corvel en Reyt. Het "Nieuwland" nabij de (Heikese) kerk doet daar nog aan denken. Ook de Bokhamer is zo'n kavel nieuw ontgonnen land geweest, mogelijk om er vlas te verbouwen.²⁴⁾ Sprenger de Rover vond in midden-15e-eeuwse (Vlaamse) rekeningen "drie boochamers". Een bo(o)chamer was een zware hamer die gebruikt werd voor het breken van gedroogde vlas en soms ook voor het dorsen van tarwe. Hij bestond uit een houten blok dat aan de onderzijde diepe groeven of inkervingen had en waaraan een kromme steel was bevestigd.²⁵⁾ Zo wordt ook het toponiem "Bochamer" tot een levend bewijs voor ontginningsactiviteiten, die in de tweede helft van de veertiende eeuw moeten zijn aangegevangen, gezien de vermelding van "die bochamer" in 1369.²⁶⁾

De laatmiddeleeuwse ontginningsgreppels die in het huis en onder de schuur van Bokhamerstraat 13 zijn gevonden, onderstrepen dit. De gemeenschappelijke onontgonnen gronden maakten plaats voor een bruikbaar akkergebied dat vruchtbaar werd gemaakt door er met mest doordrenkte heideplaggen op aan te brengen. Door dit jaarlijks te herhalen ontstonden de zwarte enkeerdgronden of esdekken. Zo'n esdek werd gevonden onder het pand Bokhamerstraat 33 en dichtbij nr. 13. Deze ontginningsactiviteiten werden veelal vanuit bestaande kernen on-

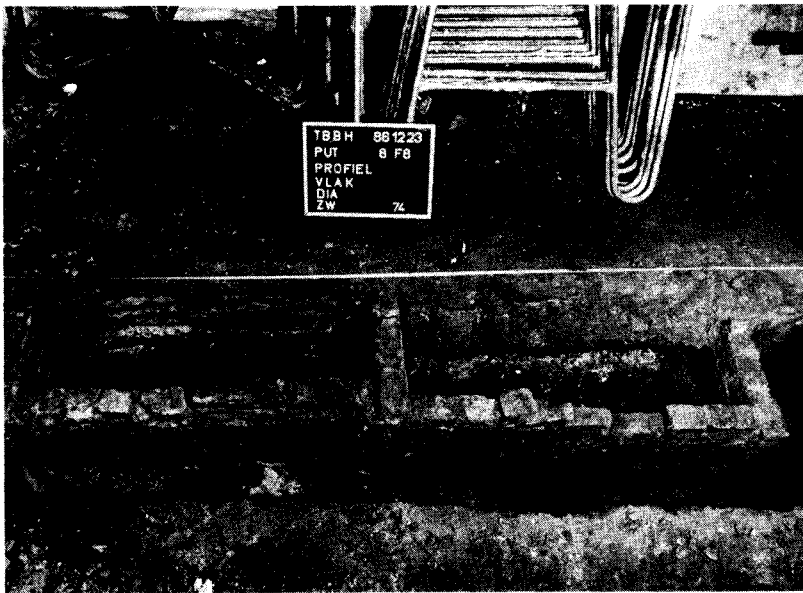
dernomen. In Tilburg zijn dat de heerdgangen geweest. De heerdgang Hoeven behoort tot het hier besproken gebied. Toch lijkt de situatie hier anders te zijn. In het noorden ligt de heerdgang Hasselt die, zoals we zagen, reeds in de 12e eeuw bewoond kan zijn geweest en ongetwijfeld een der oudste van Tilburg is. In het zuiden, juist ten noorden van het akkercomplex de Schijf, lag het gehucht Herstal, waarvan een vroegmiddeleeuwse oorsprong wordt vermoed.²⁷⁾ De verbindingsweg tussen beide centra van bewoning wordt in de 15e eeuw gevormd door het straatdorp "de Hoeven", de huidige Reitse Hoevenstraat. Dat is echter waarschijnlijk een laatmiddeleeuwse ontwikkeling. Het toponiem wijst eveneens naar de latere middeleeuwen. Bij het onderzoek Bokhamerstraat 13 zagen we dat er na de middeleeuwen een tijdlang geen bewoning was, in tegenstelling tot de noordelijker gelegen terreinen. De "Hoeven" kunnen zijn ontstaan door de acties die de monniken van de abdij van Tongerlo ondernamen, zoals het stichten van hun eigen hoeve aan deze verbindingroute, aan het eind van de weg naar de Veldhoven. Opkomst en ontwikkeling van de Hoeven werd op het conto van deze abdij geschreven. Het belang van monnikenwerk kan niet genoeg worden gewaardeerd, doch mag ook niet worden overschat.

Als in 1473 Pauwels van Haestrecht vertrekt van het voorvaderlijk slot te Loon op Zand en zich te Tilburg op de Hasselt een nieuw kasteel laat bouwen, vormt hij daardoor een nieuwe krachtige impuls voor de ontginningsactiviteiten in deze regio. Het kasteel, gelegen halverwege het plein aan de Hasselt en Herstal, moet welhaast een enorme stimulans hebben gegeven voor de sociaal-economische ontwikkelingen in deze miniregio. Het is niet onbekend dat aan het kasteel hoeven behoorden, zoals de "hoeve aen den heertganck van de Hoeven, bestaende in eene huijsinge, schuere, stalle, etc. . . .", waarmee de vroege hoeve aan "den Herstel" bedoeld werd, de latere Pijlijerhoeve of Waterhoef. Het betrof een "omwaterde huysinge", een "moated site" zouden we tegenwoordig zeggen, die reeds in 1500 bestond.²⁸⁾ Ook de huidige Kasteelhoeve maakte daar deel van uit. Deze hoeven zijn boerderijcomplexen op ontgonnen terrein met een omvang tot 12 à 13 ha.

Natte gronden, zoals het vrij laaggelegen terrein aan de Bokhamerstraat, werden niet gauw als akkerland gebruikt. De laatmiddeleeuwse greppels in de Bokhamer hebben waarschijnlijk tot in de 17e eeuw opengelegen. Direct daarna werd met de bouw van de eerste woningen begonnen. Een esdek is hier dan ook pas laat tot ontwikkeling geko-

Afb. 10 In het zuidprofiel van werkput 2/7 is de diepte van de greppel goed te zien (foto AWN).

Afb. 11 De muurresten van het zand- en kolenhok zoals ze in de bijkeuken (ruimte e op afb. 9) werden blootgelegd (foto AWN).

men, mogelijk pas vanaf de zeventiende eeuw. Dat verklaart waarom de oudste fase van Bokhamerstraat 13 niet op het esdek is gefundeerd en het 18e-eeuwse pand Bokhamerstraat 33 wel. De dikte van dat esdek, circa 80 cm, is derhalve geen indicatie voor de oudheid ervan.²⁹⁾ Pas in de 17e/18e eeuw breekt een nieuwe periode aan in de Bokhamer. De esdekken wijzen op boerderijen, de vele bekende beroepen van de bewoners op weefactiviteiten. Tilburg maakt zich klaar om een textielbewerkingsnederzetting bij uitstek te gaan worden. Weefde men in eerste instantie thuis, al heel snel gaat men naar manufacturen en fabrieken om daar zijn urine en arbeidskracht te geven aan de Tilburgse lakensestoffabrikanten. Ook van Bokhamerstraat 13 is bekend dat er wevers woonden: zoals Norbert Haans in 1810.³⁰⁾ De indeling van het pand doet echter vermoeden dat er thuis niet geweven werd. Een karakteristiek weverswoninginterieur³¹⁾ was niet voorhanden en kon evenmin worden gereconstrueerd. Een kelder met opkamer is er nooit geweest, een grote weefkamer evenmin. Het is niet uitgesloten dat het inkomen uit het weven niet het enige revenu was voor de Bokhamerbewoners. De koe, de geit, het schaap, de moestuin en den ekker, zij zorgden evengoed voor de inwendige mens. De Bokhamer had een dorps karakter en heeft dat lang gehouden. Ook nu kan men dat nog zien en voelen. Wij vragen ons af hoelang nog. . .

Noten

1. Gemeente Archief Tilburg (G.A.T.), archeologisch dossier 50FN11; P.F. Drijver, Enkele bouwkundige notities over de Hasseltse kapel. In: F.J.M. van Puijenbroek (red.), *Eeuwen en uren in de Hasseltse kapel*. Tilburg 1972, pag. 103-112.
2. G.A.T. Arch. dossier 50FN138.

3. G.A.T. Arch. dossier 50FN139.
4. G.A.T. Arch. dossier 50FN55-2; N. Maes, Archeologisch onderzoek, in: *Actum Tilliburgis* 7 (1976) 3/4, pag. 48-52.
5. G.A.T. Arch. dossier 50FN55-1; N. Maes o.c.
6. G.A.T. Arch. dossier 50FN76; H. Stoepker, Een hutje op de heide. Verslag van een opgraving aan de Reitse Hoevenstraat te Tilburg, in: *De Lindeboom*, Jaarboek VI (1982), pag. 11-26; H. Stoepker, Reitse Hoevenstraat, Tilburg, in: *Archeologie in Tilburg en omgeving 1980-1982*, pag. 42-44. Tilburg 1983. Na het schrijven van dit artikel werd op de hoek van de Ringbaan-West met de Lage Witsiebaan een bouwput van ca 50 x 60 m uitgegraven ten behoeve van de bouw van een wijkgebouw en centraal bureau van de Tilburgse Kruisvereniging. Op maandag 15 juni 1987 hebben beide schrijvers van dit artikel een kort bezoek aan de bouwput gebracht. Er waren weinig grondsporen zichtbaar. Slechts een deel van twee kookpotten uit de Midden-IJzertijd kon er geborgen worden. Het handelt hier om grote potten met een diameter van ca 45 cm, die behoren tot de categorie van de zgn. Harpstedter aardewerkgroep en wordt gekenmerkt door een circa 1 cm dikke wand, grove magering met kwartskorrels en andere stukjes natuursteen en potgruis. Zie open cirkel op afbeelding 1. Deze vondst is de eerste aanwijzing in dit Groene-Longgebied voor menselijke aanwezigheid van vóór de 11e eeuw.
7. G.A.T. Arch. dossier Oliemeulen.
8. J. Hendriks, Tilburg. Archeologisch onderzoek bij de restauratie van een eeuwenoud pand: Bokhamerstraat 13 (TBBH-86), in: *Jaarverslag AWN-afdeling Midden-Brabant 1986*, pag. 41-59 (1987a); J. Hendriks, "Huijs, plaetsje en hoff". Een archeologisch onderzoek bij de restauratie van het pand Bokhamerstraat 13, Tilburg, in: *Tilburg* 5 (1987) 1, pag. 11-18 (1987b).
9. G.A.T. Arch. dossier 50FN 68; H. Stoepker, Bokhamerstraat 33, in: *Verslag van de afdeling archeologie 1 juli 1978-1 juli 1980*, pag 26-27.
10. G.A.T. Arch. dossier 50FN196.
11. Stoepker 1982, o.c., pag 15.
12. idem, pag. 18-19.
13. idem, pag. 22.
14. idem, pag. 22-24.
15. P. Drijver o.c., pag 105.
16. H. Stoepker, *Graven naar het kasteel van Tilburg*, Waalre 1986, pag 59; Stoepker 1982 o.c., pag. 13.
17. P. Drijver o.c., pag 106.
18. H. Stoepker 1982 o.c., pag 25.
19. Werkgroep Leefbaarheid Tilburg, Chronologisch overzicht, in *Actum Tilliburgis* 7 (1976) 3/4, pag 11.
20. G.A.T. Arch. dossier 50FN68, briefnr 79M122.
21. J. Hendriks 1987a o.c., pag 58-59.
22. J. Hendriks 1987b o.c.
23. M. de Bruijn, Historische notities, in: *Actum Tilliburgis* 7 (1976) 3/4, pag. 33.
24. In 1390 wordt een "Vlasstraet aen die Rijt" vermeldt. M. de Bruijn o.c., pag. 38.
25. N.P. Sprenger de Rover, Enige Tilburgse toponiemen, in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.): *Van heidorp tot industriestad*. Tilburg 1955, pag 112-113.
26. M. de Bruijn o.c., pag 38.
27. Het Nieuwsblad van het Zuiden, 23 maart 1979.
28. J.A.J. Beex, Over hoeven en hoevenaars onder het kasteel van Tilburg, in: *De Lindeboom*. Jaarboek I (1977), pag. 41-42.
29. J. Renes, Nogmaals oude bouwlanden, in: *Westerheem* XXXIV-4 (1985), pp 185-189.
30. A. Plevoets, Resultaten onderzoek archivalische bronnen Bokhamerstraat 13 (manuscript 1986).
31. Th. Hendriks, R. Peeters, H. Ruiter, H. Stoepker, *Weverswoningen aan de Reitse Hoevenstraat te Tilburg*, Tilburg 1982.